

IVAN JELIĆ

SENJ U RAZDOBLJU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

UVOD

Pokušaj da se prikaže historijski razvoj Senja u razdoblju između dva rata, i to bez namjere da bude obuhvaćen u cjelini, nailazi na velike poteškoće zbog osjetljive oskudice izvorne građe pomoću koje bi se omogućila potpunija obrada svih onih složenih pitanja koja obilježavaju najnoviju povijest ovoga grada, čineći ga donekle izuzetnim među gradovima Hrvatskog primorja.

U pogledu Senja treba imati u vidu sve posebnosti koje su obilježavale njegov razvoj do posljednje četvrtine 19. st., a zatim njihov nagli nestanak zbog tehničkog napretka u idućim godinama koji je stvorio i nove uvjete, za Senj znatno teže i nepovoljnije. Senj je, s obzirom na najpogodniji položaj, zbog cestovne veze sa svojim zaleđem, bio i ekonomski najjači među starim primorskim gradićima, ali je uskoro nagli razvitak i uspon Rijeke, nakon njena povezivanja 1873. željezničkom vezom sa zaleđem, počeo sve više ugrožavati i umanjivati njegovu važnost.¹ Upravo zato što nije imala željezničke veze, senjska je luka prestala biti privlačna za izvoz robe iz zaleđa, koje se od tada sve više sužavalo.² Na razmeđu stoljeća Senj postepeno gubi i svoje bosansko zaleđe, tako da u godinama pred prvi svjetski rat počinje prema njemu gravitirati vrlo usko područje. Od tada te veze oživljavaju samo u jesen i ljeti zaprežnim prometom iz bihačkog i cazinskog kraja. Pored toga gotovo potpuno opao je i utjecaj Senja na susjedne otoke.

Dakako da su novi ekonomski uvjeti morali odlučno utjecati na društveno-politički razvoj Senja, pa je i njegova uloga u tom smislu, koja je u prošlosti bila relativno vrlo značajna, gubila sve više na svojoj snazi i važnosti. Zato nije pretjerana ocjena da položaj Senja u staroj Jugoslaviji obilježava, u prvom redu, lagani ali sigurni tok opadanja, koji je imao vrlo značajne posljedice, ostavljajući duboke tragove na svim stranama njegova života.

Ovaj prilog sadrži samo osnovne momente u historijskom razvoju Senja između dva rata, pa je shvatljivo da su mnoga pitanja fragmentarno obrađena ili tek dodirnutu. Uzrok je tome ponajprije u činjenici da o Senju iz tog vremena postoji vrlo oskudna izvorna građa, a u literaturi nije gotovo ništa napisano, pa će bez sumnje biti potrebna dalja istraživanja u tom pravcu.³ Senj u to vrijeme nije imao svog lista, a u raznim sušačkim novinama, koje

su pratile problematiku Hrvatskog primorja, najmanje vijesti od svih primorskih mjesta ima o njemu, što također ukazuje na njegovo pravo značenje.⁴ Isto tako, Senj je samo povremeno nalazio mjesta na stupcima ostale hrvatske štampe.

Prema tome, ovaj prikaz je samo prilog potpunijem sagledavanju uloge Senja u onom okviru koji je ispravno postavio Veljko Rogić u svojoj raspravi o Senju, pisanoj u prvom redu s geografskog gledišta. »Političko-historijski razlozi — ističe on — imaju ogroman i odlučujući utjecaj na sudbinu Senja, no mnogo bi se pogriješilo, kad bi se današnja uloga i značenje Senja objašnjavali samo time. Senj dobro odražava dug period historije kvarnerske regije i zato je njegovo poznavanje od osobitog interesa. Razlike između važnosti Senja u prošlosti i njegova današnjeg neznatnog značenja, potrebno je ocijeniti prema prirodno-geografskim osobinama grada, luke te njegovih saobraćajnih veza, i prema gravitaciji zaleđa«.⁵

I. SENJ NA SVRŠETKU PRVOG SVJETSKOG RATA I U DANIMA STVARANJA JUGOSLAVIJE

Prvi svjetski rat, do svoje posljednje godine, nije imao osobita odjeka u Senju. Politički život u njemu, koji se prije rata odvijao na sporednom kolo-sjku hrvatske politike, a u ratnim godinama potpuno zamro, počeo je u drugoj polovini 1918. dobivati burniji tok, uzrokovan prodorom saznanja o neminovnom raspadu Austro-Ugarske monarhije i idejom nacionalnog ujedinjenja.⁶

Jugoslavensko pitanje, koje je pokrenuo Jugoslavenski klub u Carevin-skom vijeću, preko poznate Majske deklaracije (30. V 1917), sa zahtjevom da se sve zemlje Monarhije, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, ujedine u »jedno samostalno, od svakog gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije«,⁷ naišlo je na snažan odjek u Hrvatskom primorju. U siječnju 1918. poslana je Jugoslavenskom klubu u Beč izjava riječkih i sušačkih Hrvata, Slovenaca i Srba, sa 6000 potpisa, u kojoj je izražena podrška načelima Majske deklaracije.⁸ Ova je izjava dobila podršku svih primorskih gradića i općina, među njima i Senja.⁹

Sredinom srpnja 1918. održan je u Sušaku sastanak Hrvata i Srba, pri-staša narodnog jedinstva i ujedinjenja iz Primorja i Istre, na kojemu je done-sena rezolucija sa zahtjevom da »prestanu stranačke borbe među narodnim strankama« te da se pokrene »jedinstveni politički rad cijeloga naroda i okup-ljanje u opću narodnu organizaciju.«¹⁰

Senj je u tim danima živo pratio borbu za nacionalno ujedinjenje. Prem-da su u njemu najjači politički utjecaj vršili frankovci, dalji tok događaja izbacio je na površinu i pristaše nekih drugih stranaka, u prvom redu starče-vićanaca koji su se u smislu politike vodstva svoje stranke osobito založili za propagiranje ideje ujedinjenja.¹¹ Osnivanje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, u Zagrebu 5. listopada 1918, naišlo je na snažno odobravanje Senjana. Senjski građanski odbor, na čelu s predsjednikom Vladimirom Olivierijem, izručio je u vezi s tim pozdrav u ime svih građana i izrazio podršku manifestu Narodnog vijeća.¹²

Dva dana kasnije već je bio osnovan u Senju mjesni odbor Narodnog vijeća SHS, po uzoru na mnogobrojna vijeća koja su osnivana širom Hrvatske.

Sl. 18. — Učenici senjske gimnazije pred tvrđavom Nehaj (1912), demonstranti protiv komesarijata Cuvaja u Hrvatskoj.

Predsjednik odbora postao je Olivieri, a poslovođa dr Fran Binički.¹³ Premda se ne može tačno utvrditi stranački sastav odbora, ipak je vidljivo da su frankovci nastojali steći presudan utjecaj u njemu.

Oskudni podaci o prilikama u Senju u tim danima daju dojam vrlo teške i složene situacije. To najbolje pokazuje telegram Biničkog, upućen potkraj studenog 1918. Narodnom vijeću u Zagrebu, u kojem opisuje stanje u Senju ovim riječima: »Predsjednik Nar. vijeća (Olivieri, I. J.) u vezi je sa frankovcima. Nemamo pouzdanih časnika. Molimo da nam se pošalje 30 Srbijanaca. Na pojednim mjestima došlo do nemira. Oružnici su pucali te su 4 osobe ustrijelili.«¹⁴ U takvoj je situaciji imao bez sumnje znatan udio odjek Oktobarske socijalističke revolucije koji se širio preko pobuna mornara austro-ugarske flote u Boki, Šibeniku i Puli, čemu je pridonosila i aktivnost zelenog kadra, te zabrinjavajuća blizina talijanskih trupa.¹⁵

Raspoloženje koje je nastalo stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, proglašene 1. prosinca 1918, obilježavalo je u senjskom građanstvu oduševljenje novostvorenom jugoslavenskom državom, pomućeno ogorčenjem zbog talijanske okupacije naših krajeva. Ono je osobito došlo do izražaja na skupštini koju je 6. prosinca sazvao mjesni odbor Narodnog vijeća. Većinu prisutnih sačinjavali su senjski radnici i obrtnici.¹⁶ Na skupštini su donesene dvije rezolucije koje su jednoglasno prihvaćene. U prvoj se odaje priznanje i zahvalnost Narodnom vijeću SHS za njegov rad, a u drugoj — upućenoj silama Antante — odlučno se protestira protiv talijanske okupacije Istre, Rijeke, Dalmacije i hrvatskog otočja.¹⁷

U novonastaloj situaciji frankovci su u Senju pokušali ponovo uzeti vlast u svoje ruke. U vezi s tim došlo je do oštre političke borbe između njih i pristaša Starčevićeve stranke prava.¹⁸ Starčevićanci su povelili akciju među građanima protiv frankovaca i uspjeli da kod velikog župana isposlušaju ukidanje zabrane održavanja skupština u Senju. Nakon toga poseban odbor sazvaio je protestnu skupštinu koja je održana 12. siječnja 1919. Na njoj su osuđeni nadležni organi vlasti što nisu odobrili sazivanje skupština. Osobito je kritizirana protalijanska struja u Senju, koja je težila da grad pripadne Italiji. Zanimljivo je da se na skupštini naročito diskutiralo o uređenju Jugoslavije, tj. o pitanju republike i monarhije. Shvatljivo je da je prevladala monarhistička ideja s ocjenom da se radi o dinastiji »koja je nikla iz malog naroda, a posve je drukčija od starih Habsburga«. S osobitim je oduševljenjem primljen zaključak skupštine da se izbríše »začasno građanstvo Khuena Hedervarya« i da se umjesto njega počasnim članom proglasi »zaslužni Hrvat dr Ante Trumbić«. Glavna osuda usmjerena je protiv frankovaca koji imaju veliki udio u vlasti. Otvoreno je napadnut predstojnik Kadić i ostali »khuenovci«: Dundović, Olivieri, Scarpe i dr. Skupština je izrazila čuđenje zašto vlada ne raspusti senjsko gradsko zastupstvo »u kojemu ne ćeš naći ni tri narodna čovjeka«. »Mi tražimo — isticalo se na skupštini — u ime svjesnog građanstva da se to zastupstvo raspusti i raspišu novi izbori na temelju općega tajnoga prava glasa«. Značajno je spomenuti da se izborno pravo tražilo i za žene, jer u Senju »ima nekoliko stotina radnica a tko se brine za njih«.¹⁹ Treba istaći da je skupština pored

Sl. 19. — Povorka građana, Senj 1912.

frankovaca osudila i »opasnost od boljševizma«, što je dokaz da se već tada boljševičko raspoloženje osjećalo i u Senju.²⁰

Premda su se širile vijesti i o protalijanskoj struji u Senju, ona nije dolazila do izražaja. Govorilo se da je osnovano neko anonimno poslanstvo Senja koje je preko talijanaša u Rijeci zatražilo okupaciju grada od talijanske vojske.²¹ Međutim, izvanredna skupština Gradskog zastupstva, koja je u povodu toga zasjedala, odlučno je demantirala te glasine, ističući da se radi o »lažnoj talijanskoj podvali«.²²

Prvi dani uspostavljanja nove vlasti nailazili su i na određene prepreke. Pojedini općinski načelnici nisu htjeli položiti »zakletvu vjernosti vladaru«. Zato je Svetozar Pribičević, kao ministar unutrašnjih poslova, naredio banu Palaceku u Zagrebu da sve načelnike i općinske odbore, koji uskrate zakletvu, »rasпусти i u odnosnim općinama postavi komesara«. Ovakvih slučajeva je bilo i u senjskom kotaru. U iskazu županije Ličko-Krbavske o činovnicima koji su odbili položiti prisegu, ističe se u vezi s kotarom Senj da je u njegovim općinama Krivi Put i Sv. Juraj »većina uskratila« prisegu novoj državi.²³

II. STRANAČKA GRUPIRANJA I POLITIČKE BORBE DO ŠESTOJANUARSKE DIKTATURE

Najutjecajnija stranačka grupacija u Senju, prije stvaranja Jugoslavije, bili su pravaši koji vuku korijenje još iz sedamdesetih godina 19. stoljeća. Među osnivačima i prvim vođama pravaša u Senju isticali su se Josip Gržanić i Drago Vlahović.²⁴ Sukobi i razilaženja u vodstvu pravaša našli su svoga odraza i u Senju. Josip Frank je imao vrlo jak oslonac u Senju jer se osobno zalagao u polemikama oko izgradnje glavne luke na Primorju, dajući mu pri tome prednost nasuprot Rijeci.²⁵ Tokom vremena senjski su se pravaši također podijelili na frankovce i milinovce.²⁶

Radićeva Hrvatska republikanska seljačka stranka nije do tada zahvatila jači korijen u Senju. Ona je imala glavni oslonac u seljaštvu senjskog kotara, a u samom gradu nije još u prvim godinama dolazila do jačeg izražaja. Među prvacima HRSS-a u Senju isticali su se Matija Moguš i Andrija Rukavina.

U Senju je također postojala i neznatna grupa demokrata — davidovičevaca.

Politička grupacija, koja je počela vršiti jak utjecaj u Senju, bila je novoosnovana Hrvatska zajednica. Poticaj za organiziranje zajedničara u Senju dao je raspis izbora za gradsko zastupstvo na početku 1920. kada su starčevićanci, koji nisu bili u Senju čvršće organizirani, nastojali uz pomoć vodstva Hrvatske zajednice u Zagrebu, osnovati njenu organizaciju u Senju.²⁷ Uskoro je Hrvatska zajednica imala u Senju jednu od svojih najjačih organizacija.²⁸

Na osnivačkom sastanku organizacije Hrvatske zajednice u Senju, održanom 29. veljače 1920, jednoglasno je primljena rezolucija u kojoj se zahtijeva od Mirovne konferencije da se Jugoslaviji vrate krajevi koje je Italija okupirala, strogo osuđuje dotadašnja vladavina Demokratske stranke te šalje pozdrav hrvatskom banu Matku Laginji, jednom od prvaka Hrvatske zajednice. Rezolucija završava uobičajenim izražavanjem simpatija prema regentu Aleksandru.²⁹ Za predsjednika organizacije Zajednice u Senju izabran je Zdravko Rukavina.

Sl. 20. — Manifestacija građana pred Vereinom poslije propasti Austro-ugarske monarhije 1918.

Osobito se jaka politička borba između spomenutih stranaka razvila u predizbornoj djelatnosti, kada je svaka od njih nastojala da stvori što jači utjecaj. U početku ožujka 1920. objavljene su liste kandidata za gradske izbore. Postavljene su bile četiri liste: Hrvatske zajednice, lista komunista, dok treća i četvrta nisu imale određenog političkog nosioca, a u stvari su iza njih stajali pristaše režima.³⁰ U predizbornoj borbi frankovci uopće nisu došli do izražaja.

Izbori za gradsko zastupstvo, održani 12. ožujka, pokazali su svojim rezultatima pravi odnos političkih snaga u Senju. Hrvatska zajednica odnijela je uvjerljivu pobjedu, dobivši 9 mandata.³¹ Značajan uspjeh postigli su komunisti dobivši 3 mandata. Preostale dvije spomenute liste, »neodređenog političkog pravca«, dobile su svaka po 2 mandata.

Premda na samim izborima Radićeva Hrvatska republikanska seljačka stranka nije vidno sudjelovala, ipak je njen utjecaj iz dana u dan sve više jačao. To je osobito došlo do izražaja u izborima za Ustavotvornu skupštinu 28. studenog 1920, na kojima je HRSS dobila daleko najveći broj glasova. Rezultati izbora bili su ovi: HRSS 141, Demokratska stranka 120, Hrvatska zajednica 86 i KPJ 77 glasova.³²

Kada je Hrvatska zajednica napustila Ustavotvornu skupštinu i priključila se političkoj akciji Stjepana Radića da okupi sve hrvatske snage u borbi protiv centralizma, što je dovelo do osnivanja Hrvatskog bloka 1921, i u Senju je došlo do zbližavanja tih stranaka. Na tome je osobito radio tajnik organizacije HRSS-a u Senju Andrija Rukavina.³³ To okupljanje bilo je neposredna

reakcija na sve izrazitiju centralističku politiku, koja je u tim danima osobito dolazila do izražaja u raspravama oko donošenja ustava.

Organizacija Hrvatske zajednice u Senju odmah je reagirala na te događaje. Na njenom sastanku, održanom 15. svibnja 1921, donesen je ovaj zaključak odbora stranke: »Odbor se najodrešitije protivi centralističkoj vladavini i donošenju ustava, koji se hoće nebratski narinuti Hrvatima i Slovencima besprimjernom trgovinom sa pojedinim partijama ne obazirući se na sav hrvatski i slovenski narod. Kad se ovako mimoilazi hrvatski narod sumnjamo u srpsko bratstvo i jednakost.«³⁴

Izraz stvaranja zajedničke akcije u okviru Hrvatskog bloka bio je u Senju sastanak 240 istaknutijih pristaša Hrvatske zajednice, HRSS i Hrvatske stranke prava (frankovaca), koji je održan 2. lipnja 1921. Na njemu se razmatrala poruka hrvatskih stranaka u povodu istupa Narodnog kluba iz Narodne skupštine u Beogradu i rezolucija Vijeća Hrvatske zajednice, donesena 28. svibnja u Zagrebu, u kojim se izjavama osuđivala centralistička politika i pozivale hrvatske političke stranke na stvaranje zajedničke akcije. Tom prilikom donesena je rezolucija u kojoj se izražava stav organizacija hrvatskih stranaka u Senju prema nastalim događajima. »Potpuno odobravamo — ističe se u rezoluciji — sporazuman rad Hrvatske zajednice sa Radićevom strankom i Strankom prava. U ovom nužnom sporazumu vidimo sigurnu obranu hrvatskog naroda i siguran uspjeh u borbi. Zato pozivljemo vodstvo Hrvatske zajednice, da sporazumno s HRSS i Strankom prava saбере sav hrvatski narod i jedinstveno povede putem pravice i jednakosti k potpunoj slobodi.«³⁵

I pored svih nastojanja akcija za okupljanje spomenutih stranaka u Hrvatskom bloku nije u Senju dovela do jače suradnje. Uzrok su tome bile česte trzavice i razilaženja u samom vodstvu Hrvatskog bloka koje su se morale odražavati i među senjskim pristašama, a u prvom redu uporna težnja svake od tih stranaka u Senju da zadobije presudan politički utjecaj u njemu. Te stranke su se uglavnom formalno zajednički izjašnjavale za hrvatsku politiku vođenu iz centra, dajući joj pri tome verbalnu podršku, a stvarno su bile zaokupljene svakodnevnim međusobnom političkom borbom. To je najviše došlo do izražaja u borbama za vlast u gradskom zastupstvu, koje su dovodile do čestih sukoba. Tako je prigodom političke skupštine 26. rujna 1922. došlo i do krvoprolića. U izvještaju komandira žandarmerijske stanice ističe se »da je u gradu Senju, među radništvom i građanstvom nastala politička prepirka od raznih političkih stranaka, jer je grad Senj, odnosno njegovo stanovništvo, na više partija pocijepano, pa bi svaka stranka htjela nekakvo pravo izvoštiti«. Izvještavajući da je spomenuta skupština održana »uz bučne prizore« te je žandarmerija morala intervenirati, kojom prilikom su dvije osobe bile ranjene, komandir upozorava da je »stanje javne bezbjednosti u Senju dosta napeto«.³⁶

U tim stalnim borbama koje su sve više uzburkavale političke strasti građanstva ponovo su počeli jačati frankovci, tako da su uskoro, nakon višegodišnjeg prekida, preuzeli u svoje ruke gradsko zastupstvo. Ta je činjenica još više utjecala na zaoštavanje međusobnih stranačkih sukoba, što se jasno vidi u službenim izvještajima iz Senja. Zanimljiv je izvještaj kotarskog predstojnika Mraovića koji je u listopadu 1924. uputio Predsjedništvu pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu. Prema njemu »gradsko pučanstvo bez malih iznimaka pristaše su Stranke prava (frankovci). Većina u gradskom zastupstvu u rukama je frankovačkim i kano takovi dominiraju gradskim poglavarstvom. Otkada je redarstvo prešlo u gradske ruke ovisno je isto koli ma-

terijalno toli i moralno od prije spomenute većine. Pod ovim uplivom odigrava se cijeli javni život u gradu Senju, pošto većina gradskog zastupstva u sve tancine pušta svoje niti, to je tako i kod zadnjih demonstracija uslijedivši poslije Radićeve skupštine, održane 5. o. mj. dvostrukom parom uplivilo na javne prilike u gradu. Gradskom redarstvu prestoni gradski načelnik Vladimir Olivieri, koji se uslijed svoje trgovačke zaposlenosti, ne stara za tu granu gradske uprave«. Upozoravajući na nemoć gradske policije, jer ovisi o gradskom zastupstvu, Mraović ukratko opisuje napetu situaciju u Senju koja nastaje zbog pomanjkanja potrebne intervencije. »Koliko se već dosad moglo ustanoviti — ističe on — bili su de facto članovi Jugoslavenskog sokola od frankovaca u Senju, tako rekuć dnevno napadani, na ulicama, gostionama i stanovima, a da nisu našli sa strane gradskog redarstva nužnu zaštitu, a kamo li da bi redarstvo bilo interveniralo ugušenjem daljih nemira i demonstracija, te objektivnim istupom uščuvalo javni mir i poredak. Gradsko redarstvo dozvolilo je u zadnje doba, i to prigodom sleta Hrvatskog sokola, zagrebačkim Hanaovcima da ophode po gradu i nije im spriječilo nesmetano gradskim ulicama izazivati članove Jugoslavenskog sokola te nije zabranilo ni demonstracije pred samom zgradom Jug. sokola. Hanaovci su upali u hotel Nehaj i napali načelnika Jug. sokola Potočnjaka.«³⁷

Spomenuti sukobi toliko su se zaoštrili da je kotarski predstojnik bio prinuđen da potkraj 1924. uputi Pokrajinskoj upravi u Zagreb telegram ove sadržine: »Počam od Radićeve skupštine učestali su dnevno napadaji od separatističke rulje i Hrvatskog sokola na članove Jugoslavenskog sokola. Policija i šef policije izjavili da su nemoćni jer ovise o frankovačkoj većini gradskog zastupstva«. Istovremeno je i Jugoslavenski sokol poslao u Zagreb ovaj telegram: »Napadači na slobodi, tražimo policiju u državne ruke. Izvještaj potražite od kotarskog predstojnika. Brzjav odaslan i ministru unutrašnjih dela.«³⁸ U Senju je doista bilo vrlo akutno pitanje položaja policije jer se ona nalazila pod upravom gradskog zastupstva, pa joj je djelatnost bila znatno ograničena. Kotarska uprava u Senju nastojala je to pitanje riješiti postavljanjem gradskog kapetana. U izvještaju Primorsko-krajiškoj oblasti 1924. ističe se da je gradskom poglavarstvu bilo naređeno »da raspiše natječaj za popunjenje mjesta gradskog kapetana, nu toj odredbi sve do danas se udovoljilo nije, pa je potrebno da se to mjesto što prije popuni činovnikom ispravnim, od gradske većine neovisnim, ili pak da se uredi gradsko redarstvo na način kako je to u gradu Varaždinu gdje jedan državni činovnik uz nagradu iz gradskih sredstava neovisno od gradskog poglavarstva i gradskog načelnika samostalno vodi redarstvene agende.«³⁹

Teško je pratiti dalji razvoj političkog života u Senju do uspostave šestog januarskog režima. U svakom pogledu, istina je da je grad zahvaćalo sve veće političko mrtvilo i da stranke nisu gotovo ništa u vrijeme svoje vladavine uspjele postići za njegov napredak jer su se, s jedne strane, i same najviše iscrpljivale u međusobnim borbama, a s druge, tom se području i onako nije pridavala gotovo nikakva pažnja.⁴⁰

Postojeće je stanje ocrtao senjski gradonačelnik nekoliko dana prije proglašenja diktature u svom izvještaju županu u Karlovac ovim riječima: »Grad Senj je miran primorski gradić, što može da zahvali jedino današnjim prilikama, koje iz dana u dan sve više dovode do mrtvila, a gdje nema života ne može biti ni trzavica.«⁴¹

III. RADNIČKI POKRET I STVARANJE ORGANIZACIJE KPJ U SENJU

Radnički pokret u Senju između dva rata dolazio je samo povremeno do jačeg izražaja. Premda se kretanje radnika u pravcu određenog organiziranja pojavljuje u Senju već sedamdesetih godina 19. st., ipak ono nije urodilo nekim vidljivim rezultatima.⁴² To je i shvatljivo ako se uzme u obzir činjenica da je Senj imao tek neznatnu industriju. U Senju je najviše radnika bilo zaposleno u tvornici duhana, i to uglavnom žena, čiji se broj kretao od 300 do 500.⁴³

U izvještaju Gradskog poglavarstva Banskog upravi u Zagrebu potkraj 1929. vidi se koja je industrija postojala u Senju. »Industrija je zastupana time — ističe se u izvještaju — što postoji u gradu jedna parna pilana i paromlin, te tvornica duhana, koja prerađuje duhan u cigarete. Tvornica tijesta postoji, no ne radi zbog loših materijalnih prilika«. U vezi sa zanimanjem radništva izvještaj ističe da je ono »zaposleno najviše ukrcavanjem na brodove, a radnice većinom kod tvornice duhana«. ⁴⁴ U Senju je postojao i niz sitnih obrtničkih poduzeća u kojima je bio zaposlen izvjestan broj radnika.

Socijalistički pokret dobiva zamaha u Senju potkraj prvog svjetskog rata, u prvom redu pod utjecajem ideja Oktobarske socijalističke revolucije koje su prenosili zarobljenici iz Rusije na povratku kućama. Iz Senja i okolice bilo je oko 50 povratnika među kojima su se isticali Vladimir Čopić, Viktor Matijević, Gojko Dundović i dr. Ovaj utjecaj našao je najprije konkretnog odraza u proslavama Prvog maja koje su se održavale 1918, 1919, i 1920, a poslije su pre-stale.⁴⁵

Početak 1919. dolazi u Senju do prvih sastanaka i organiziranja socijalista. Sastanci su se održavali u stanovima Vicka Bašića, Frane Bašića i Vence Lončarića. Njima je često puta prisustvovao Vladimir Čopić koji je tumačio ideje Oktobarske revolucije i upućivao prisutne u pitanja organiziranja. Organizacija Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) osnovana je u Senju odmah poslije Kongresa ujedinjenja 1919. Pri tome je mnogo pomogao sam Čopić. Organizacija je u to vrijeme brojala oko 100 članova i imala oko 200 simpatizera, dakle većinu radnika u Senju. Predsjednik organizacije bio je Vicko Bašić, a tajnik Miha Bašić.⁴⁶

Mjesnu organizaciju su najvećim dijelom sačinjavali obalni radnici, građevinski radnici (zidari) i mali obrtnici. Preko nje su radnici, u prvom redu obalni, bili zaštićivani od samovolje poslodavaca prilikom radova na brodovima i u luci, jer su poslodavci morali ipak pristajati na zahtjeve tako organiziranih radnika. Pored toga komunisti su vrlo živo sudjelovali u političkoj borbi protiv ostalih stranaka. Tako su značajan uspjeh postigli na spomenutim općinskim izborima, kada su dobili 3 svoja odbornika (Anton Antić-Makalja, Vicko Bašić i Ivan Belobarbić). Osobitu aktivnost komunisti su pokazali pred izbore za Ustavotvornu skupštinu kada su povelili jaku agitaciju za Vladimira Čopića kao kandidata na listi KPJ u Modruško-riječkom okrugu. Za predizbornu skupštinu organizacija je izdala letak koji je napisao Čopić. Iako je policija letke zaplijenila, ipak je uspjelo tipografima da jedan dio spase te ih rasture po gradu i okolici.

Skupština je održana u Senju 14. studenog i na njoj je govorio Čopić. Dopisnik *Novog svijeta*, organa KPJ, u članku pod naslovom »Veličanstvena komunistička skupština u Senju«, opisao je izlaganje Čopića ovim riječima: »U jedan i pol satnom referatu drug Čopić dotakao se svih aktuelnih pitanja. Govorio je o zločinima koje buržoazija čini nad radnim narodom, o nesposob-

nosti buržoaskih stranaka i vlada da izliječe rane koje je rat nanio sirotinji. Prikazao je rad buržoazije na političkom, gospodarskom, socijalnom i kulturnom polju. Podrobno je iznio financijalno pitanje Jugoslavije i pljačku koju je buržoazija sa ovogodišnjim proračunom izvela nad radnim narodom udarajući strahovite poreze na predmete koje sirotinja najviše traži. Opisao je nadalje položaj radnika i radnica i dok buržoaski agenti trube na sav glas da je radnicima i radnicama danas bolje, nego prije rata, drug Čopić je sa brojkama dokazao, da se radnici i radnice svuda pa i u Senju nalaze u dvostruko i trostruko gorem položaju nego li prije rata. Zatim se je osvrnuo na rad pojedinih stranaka koje su kroz ove dvije godine žarile i palile radni narod i prikazao je u pravom svjetlu radikale, zajedničare, demokrate, klerikalce, frankovce, radićevce i socijaldemokrate. Osobito je burno bio pozdravljen onaj dio govora, u kome je drug Čopić ocrtao frankovce i njihovu težnju za »velikom i nezavisnom Hrvatskom«, u kojoj bi oni na veliko i nezavisno pljačkali narod.

Nakon toga drug Čopić je izlagao program Komunističke partije, njezine zahtjeve u unutrašnjoj i vanjskoj politici, govorio je o agrarnoj reformi i o zahtjevu naše Partije, da se sva zemlja odmah i bez odštete oduzme veleposjednicima i preda seljacima i da tom zemljom raspolazu seljačka vijeća. Isto tako KP traži da se fabrike oduzmu iz ruke fabrikarata i da fabrikama upravljaju radnička vijeća, a banke preko kojih kapitalisti sišu krv radnom narodu, da prijeđu u svojinu čitavog radnog naroda. KP traži da se odmah zaključí mir sa Sovjetskom Rusijom jer radni narod Jugoslavije gleda u Sovjeskoj Rusiji jedinog svog saveznika i zaštitnika«. Dopisnik u članku izvještava da je

Sl. 21. — Članovi Hrvatsko obrtničko-radničkog društva »Uskok« u Senju na izletu u Jablancu oko 1920.

skupština zaključena »uz urnebesno klicanje Sovjetskoj Rusiji, Komunističkoj partiji, svjetskoj revoluciji itd.«⁴⁷

Organizacija KPJ u Senju imala je svoje društvene prostorije i čitaonicu, koja je bila osobito aktivna. Ona je dobivala partijsku štampu (*Radničke novine, Istina, Nova istina, Novi svijet, Slobodna tribina*) i razne partijske brošure. Pored spomenutih članova u organizaciji su još osobito bili aktivni Tone Bašić, Rade Gržin-Ivan, Tone Perat, te od žena Marija Stipaničić i Boža Knifić. Kao delegati mjesne organizacije na Vukovarskom kongresu SRPJ u lipnju 1920. sudjelovali su Vicko Bašić i Frane Boras.

Prema tome, senjski komunisti odigrali su u legalnom periodu djelatnosti Komunističke partije značajnu ulogu u njenom jačanju u Hrvatskom primorju.⁴⁸

Poslije proglašenja Obznane djelatnost komunista nije mogla doći do vidnijeg izražaja u Senju. U takvoj situaciji organizacija se formalno raspala, a njena arhiva bila je zaplijenjena. Policija je vodila strogi nadzor nad članovima. Koliko su se oni povukli u ilegalnost najbolje pokazuje njihovo neznatno učešće na izborima za Narodnu skupštinu 1927, kada su dobili u Senju 7 glasova.⁴⁹ Pored činjenice da mjesna organizacija KPJ u Senju nije uspjela da se u ilegalnim uvjetima snađe i nastavi organiziranom aktivnošću, treba istaći i to, da ni Okružni komitet u Sušaku nije pokazivao dovoljno odlučnosti i volje da održava vezu sa Senjom i ponovo u njemu oživi prekinutu djelatnost.

IV. EKONOMSKI I KOMUNALNI PROBLEMI SENJA

Pored prikaza političkih kretanja u Senju između dva rata, potrebno je izložiti i njegove ekonomske i komunalne probleme, koji su odlučno utjecali na njegov razvoj. Proces opadanja ekonomske moći Senja, koji je započeo krajem 19. st., nastavio se i u novoj državi. Tome je, pored nepovoljnog smještaja grada, odsječenog od glavnih prometnih žila, u ovom razdoblju najviše pridonio potpuni nemar glavnih političkih i ekonomskih faktora u zemlji, koji nisu poklanjali gotovo nimalo pažnje ekonomskom napretku ne samo Senja nego i čitavog Hrvatskog primorja.⁵⁰ Zbog toga su svi pokušaji ekonomskog oporavljanja Senja uglavnom bili poduzimani vlastitim snagama.

Prvi jači udarac za Senj bio je gubitak trgovačko-obrtničke komore, koja je osnovana 1876. i djelovala do kraja 1924, kada je konačno ukinuta. U memorandumu Primorskog odsjeka Jugoslavenske matice banu Hrvatske i Dalmacije, u siječnju 1921, konstatira se da komora u Senju nema više razloga da postoji, nego je prijeko potrebno da bude u Sušaku, ali se uz to ističe i činjenica, da u slučaju ako se ne želi »dirati u lokalno-patriotsku osjetljivost senjskih građana, onda ne će biti druge, nego da se u Sušaku osnuje nova trgovačka komora.«⁵¹

Teritorijalna nadležnost senjske komore obuhvaćala je cijelo područje bivše Ličko-Kravske i Modruško-Riječke županije (izuzev Ogulina, Slunja i Vojnića, koji su pripadali pod nadležnost komore u Zagrebu). Da bi se spor riješio na zadovoljstvo obje zainteresirane strane, Ministarstvo trgovine i industrije donijelo je u listopadu 1924. rješenje, po kojemu je područje senjske komore pripojeno zagrebačkoj komori, a u Senju i Sušaku osnovani komorski uredi, koji imaju zadaću »da na svom teritorijalnom području podupiru razvitak svih vrsti privrednih snaga i zaštićuju interese privrednika i privrednih organizacija unutar svog teritorija.«⁵²

Kakav je karakter imao Senj u ekonomskom pogledu jasno se vidi u izvještaju njegova Gradskog poglavarstva Banskoj upravi potkraj 1929. »Grad Senj — ističe se u njemu — je skroz trgovačko i zanatsko mjesto. Glavni artikl trgovine je lijes, koji se izvaža iz Like a iz Senja ukrcava brodovima i parobrodima. U zimsko doba trgovina opadne zbog češćih vremenskih nepogoda«. ⁵³

Od industrije u Senju najrazvijenija je bila drvna industrija. Najjače je bilo dioničko društvo »Bilo« (vlasnici Ratković, Benzia, Katalinić, osnovano 1922, koje se bavilo trgovinom šumskih proizvoda sa temeljnim dioničkim kapitalom od 250.000 dinara. Poduzeće je imalo parnu pilanu u Otočcu, kojoj je kapacitet proizvodnje iznosio oko 1000 kubnih metara mekog drva mjesečno. Pored ovog poduzeća, u Žrnovici kod Senja postojala je privatna pilana (vlasnik Vidmar), koja je radila s jednim gaterom, a koristila drvo iz otočke imovne općine. ⁵⁴ Drvna industrija u Senjskom području imala je polupreradaivački karakter. Proces proizvodnje je zastario; pililo se na paru i vodu. Drvena građa (letve i ogrjevno drvo) dovozila se kolima na more i u znatnim količinama izvozila u inozemstvo, najviše u Italiju. ⁵⁵

Najveće i najvažnije industrijsko poduzeće u Senju bila je državna tvornica duhana, koja je mogla uposliti oko 800 radnika, a stvarno je radilo u njoj oko polovina. Sva nastojanja da tvornica proradi punim kapacitetom ostala su bez uspjeha. ⁵⁶

U Senju i njegovu kotarskom području znatno je bio razvijen obrt. Prema podacima iz 1928, u gradu i kotaru radila su ova obrtna poduzeća i obrtnici:

1 motorna pilana, 2 motorna mlina, 230 trgovina i sitničarija, 8 postolara, 5 opančara, 4 krojača, 3 kovača i nožara, 8 stolara, 7 zidara, 23 krčmara, 3 mlinara, 5 mesara, 6 pekara, 2 klesara, 5 brijača, 151 ostalih obrtnika. ⁵⁷

Od novčanih zavoda u Senju su bili ovi: Senjska štedionica, osnovana 1873. Prva hrvatska stediionica, osnovana 1911. Činovnička štedna zadruga, osnovana 1879. ⁵⁸ Pored njih, u Krasnu (općina Jurjevo) je postojala Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit.

Za upoznavanje težine ekonomskog stanja senjskog područja u prvom desetljeću Kraljevine Jugoslavije, mogu slikovito poslužiti dva izvještaja Gradskog poglavarstva velikom županu Primorsko-krajiške oblasti u Karlovcu, potkraj 1929, u kojima se, među ostalim, konstatira ovo: »Stanje je u zadnjih deset godina nazadovalo. Prvo je posve loše materijalno stanje općina. One nemaju nikakvih vrela stalnih prihoda a svoje najnužnije potrebe pokrivaju sa velikim nepodnošljivim nametom. Drugo, narod nema stalnih zarada, a ovaj je prediel po sebi i onako krševit i neplodan. Totalno sve uništava suša i bure, osobito par posljednjih godina. Jedino bi bio izlaz da se narod općenito zaposli radnjom šuma, cesta i putova, jer na teritoriju ovog sreza postoji preko 30.000 rali šuma što se ništa ne izrađuje. Pitanje ribarstva i postava tunera morala bi se već jednom maknuti sa mrtve tačke pa bi time i narod imao lijepe koristi, a općine bi došle do stalnijih vrela prihoda«.

»Općenito materijalno stanje pučanstva je vrlo rdavo. Narod nema zarade a kod trgovaca je prezadužen. U posljednjih par godina uništila ga suša i nerodica. Sad neće imati što ni sijati jer nije dobio niti sjemena. Narod bi trebalo općenito zaposliti izgradnjom šuma, cesta i putova i to bi mu bio jedini spas i izlaz, da imade dovoljno zarade. Uzrok povišenja općinskih nameta je u tome što općina nema nikakvog vrela prihoda. Namet je vrlo velik. Narod istog vrlo teško snaša, jer nema zarade a ništa mu nije rodilo«. ⁵⁹

Veliku odgovornost za nastanak takvih prilika snosilo je i samo gradsko zastupstvo, koje, upravo zbog svog raznolikog staleško-političkog sastava, nije imalo jedinstveno gledanje na rješavanje najznačajnijih ekonomskih i komunalnih pitanja. Ta je politika doživjela osobitu krizu potkraj 1929, kada se pokrivanje nastalog deficita grada Senja nastojalo riješiti izvanredno velikim povećanjem poreza.⁶⁰

Osobiti problem u Senju i njegovu području bile su teške kulturno-prosvjetne prilike. Senjska gimnazija, koja je osnovana 1839, našla se nakon rata u ozbiljnoj krizi. Smještena u trošnoj zgradi, ona je, osobito u prvim godinama, stalno oskudijevala u nastavničkom kadru. Broj đaka u njoj također je bio u stalnom opadanju, tako da u škol. godini 1922/23, u osmom razredu nije bilo ni jednog učenika, pa je opstanak viših razreda gimnazije došao u pitanje. God. 1924. gimnazija je imala samo osam nastavnika. Premda se nakon odluke Ministarstva prosvjete o zatvaranju osmog razreda, gradska uprava obavezala da će sama snositi troškove u vezi s održavanjem razreda i plaćanjem profesora za njega, ipak se čitava gimnazija, zbog stalnog opadanja broja učenika, i službeno pretvorila u nepotpunu. To je izazvalo osobito uzbuđenje senjskog građanstva, pa je posebna delegacija bila upućena u Beograd da isposluje uspostavu potpune gimnazije. To se napokon ostvarilo 1932.⁶¹

Pored gimnazije, u Senju su radile ženska stručna škola, zanatsko-trgovačka škola, osnovna škola i dječje zabavište.

Naročito teško stanje bilo je u školama senjskog kotara. Osnovne škole postojale su u Krivom Putu, Alanu, Senjskoj Dragi, Sv. Jurju, Oltarima, Krasnu, Lukovu Otočkom, Velikim Brisnicama, Jablancu i Prizni. U svim godišnjim izvještajima općina redovito se iznose vrlo teške prilike u tim školama. Najveću

Sl. 22. — Radnice tvornice duhana u Senju (oko 1900).

teškoću predstavljala je velika udaljenost mnogih sela od najbliže škole, koja je često iznosila više od 7 km, tako da su djeca najčešće ostajala u školama »po čitav dan, gladna, umorna, u zatvorenim sobama«. U jednom izvještaju 1929. ističe se da su »teške novčane prilike područnih općina uzrokom da su nekoje školske zgrade vrlo zapuštene, a mnoge nisu dovoljno opskrbljene školskim materijalom. U osobito teškim prilikama nalaze se školske zgrade u području općine Sv. Juraj... Bez novčane pripomoći općina Sv. Juraj nije u stanju da izvrši spomenute opravke, te zbog toga prijeti pogibao, da će se neke škole morati i zatvoriti, jer postaju pogibeljne za život i zdravlje đaka i nastavnika«. ⁶²

Ovakvo stanje školstva, pored teškog ekonomskog položaja stanovništva, bilo je glavni uzrok velikoj nepismenosti u senjskom kotaru. Nepismenost je inače bila vrlo akutan problem u čitavom Hrvatskom primorju, a u senjskom području posebno. ⁶³ U tom pogledu kotar Senj nalazio se na posljednjem mjestu među primorskim kotarevima. Prema podacima popisa iz 1931, postotak nepismenosti u pojedinim primorskim kotarevima izgledao je ovako:

Kotar	Nepismenih žena %	Nepismenih muškaraca %
Sušak	18,12	11,12
Kastav	19,78	8,90
Krk	24,03	17,31
Crikvenica	25,96	7,51
Novi	40,51	29,06
Rab	42,79	25,02
Senj	67,68	38,64

Postotak nepismenosti u pojedinim općinama kotara Senj bio je ovaj: Senj 54,44%, Ledenice 51,52%, Sv. Juraj 53,18%, Krivi Put 55,56%. ⁶⁴

Izbor novog gradskog zastupstva 1929, u koje su se polagale velike nade svih građana, dao je poticaja i Senjaninu Pavlu Tijanu da objavi niz napisa o osnovnim ekonomskim problemima Senja. ⁶⁵

Polazeći od načela da svaki grad u svom opstojanju mora usko biti povezan sa životom svog zaleđa, tj. provincije, u kojoj treba da bude pravi centar, autor upozorava da se u Senju nije o toj činjenici vodilo računa. »U starini su bile prilike takve — ističe on — da je grad dobro živio jer je njegov položaj diktirao tako. Ne samo tršćanska i riječka željeznica, već i moderno nastojanje za pojednostavljenjem poslova učinili su da je Senj došao u današnji položaj«. Prema njemu, senjski privrednici — riječ je u prvom redu o privredi — nisu se mogli snaći u novim prilikama. Živjeli su i dalje od stare ekonomske podloge, radeći uvijek na starim principima, a nisu se nastojali uklopiti u potrebe koje su zahtijevale izmijenjene prilike. U vezi s tim, Tijan ističe karakterističan primjer senjskog brodogradilišta, koje je podignuto za gradnju jedrenjaka »u doba, kada su parobrodi počeli najuspješnije konkurirati jedrenjacima«. Tako je brodogradilište ubrzo prestalo s radom, iako se sa izvjesnim ulaganjem kapitala moglo preurediti, te dalje koristiti. ⁶⁶ Pri tome on osobito osuđuje uske poglede i pomanjkanje poduzetnosti Senjana u novonastaloj situaciji. Stalno siromašenje grada potaklo je na traženje mogućih izlaza, koji su u prvom redu dolazili do izražaja u stvaranju raznih planova o gradnji senjske željeznice, ali

»od planova se nije dalje pošlo«. Nakon rata, koji je prekinuo svako novo nastojanje, dalji napredak najviše su kočile vrlo oštre stranačke borbe. Autor naivno konstatira da upravo nestajanje tih borbi — pojavom šestojanuarske diktature — stvara pogodnu situaciju za oporavljanje prilika, a tome pridonosi i »dobar dio sposobnih i vrijednih ljudi iz svih staleža, koji su pregnuli svim silama, da prilike u gradu poprave«.

Ističući trgovački karakter Senja, prema kojemu gravitira gotovo čitava Lika i sjeverozapadni dio Bosne te krajevi od Kapele prema Ogulinu,⁶⁷ a zatim južni dio otoka Krka te otoci Rab, Pag, Olib i donekle Lošinj, Tijan naglašava da Senj mora i dalje nastojati ostati njihovo tržište.⁶⁸ On je pri tome svjestan činjenice da senjsko tržište postaje sve jeftinije za proizvode iz zaleđa, pa se proizvođačima i ne isplati dolaziti u Senj, te predlaže da se osnivaju zadruge, »koje će biti najbolja garancija da će na senjskom tržištu biti uvijek mnogo svakovrsne i dobre robe«. Zato Tijan posebno ističe da »današnja generacija mora učiniti sve, da Senj i nadalje ostane trgovačkim gradom. Tu treba zajedničke suradnje i kapitala i gradske uprave i državne vlasti uopće«.

Drugi problem kojemu Tijan posvećuje pažnju je industrija. On pravilno uočava da je uzrok slaboj industriji u Senju pomanjkanje kapitala i željeznčkih veza. Pri tome je osnovni problem kapital, dok bi se drugo pitanje moglo riješiti uvođenjem nekih drugih modernih prometnih sredstava. Pored potrebe da se svakako ne dopusti propadanje nekih postojećih industrijskih postrojenja, Tijan se osobito zalaže za podizanje novih poduzeća. U vezi s tim treba računati sa svim objektivnim mogućnostima, kao što je eksploatacija onih sirovina koje se nalaze u blizini ili onih koje se mogu lako dobiti. Zato on zastupa podizanje industrije mesa i mesnih proizvoda, kože, drvnih proizvoda, vune i ljekovitog bilja.

Sto se tiče unapređenja obrta u Senju, Tijan ističe da on ima dosta solidnu podlogu ali treba nastojati oko odgoja obrtničkog podmlatka.

Tijan je osobitu pažnju poklonio problemu turizma, koji je upravo u to vrijeme počeo dolaziti do izražaja u Senju. Naglašavajući da u Senju »nitko na strance nije ni mislio dok nisu počeli sami dolaziti«, on se zalaže za razvoj u tom pravcu (poboljšanje prometnih veza, izgradnja većeg hotela i dr.). U vezi s tim on je istakao klimatske uvjete Senja, njegove prirodne ljepote i historijske starine.

Pored ovih grana on je ukazao i na potrebu moderniziranja ribarstva u Senju, koje se još uvijek nalazi na »primitivnom stupnju«, a od kojega bi moglo biti znatne koristi.

Osvrćući se zatim na pitanja komunalne politike Senja, Tijan se osobito zadržao na problemu gradske administracije i financija. On ističe »vrlo nezdravu pojavu« u činjenici, da najveći dio proračuna gradske općine otpada na njen aparat i osobne izdatke. Tijan postavlja pitanje: »u čiju kompetenciju i dužnost spada gradska ekonomija i tko je za nju odgovoran«, jer u njoj stalno dolazi do negativnih pojava. Osobito je značajno pitanje financija; općina se svake godine nalazi u deficitu te dugovi grada sve više rastu, a ne mogu se nikako popraviti iz domaćih sredstava jer su izdaci »nerazmjerno veliki, a prihodi podbacuju«. ⁶⁹ Da bi se unaprijedila organizacija gradske ekonomije i uspostavila ravnoteža gradskog proračuna, Tijan predlaže da gradsko zastupstvo organizira anketu na osnovu koje bi se procijenilo koliko je činovnika potrebno za obavljanje gradskih poslova.

U pogledu kulturnih problema Senja, Tijan konstatira veliko opadanje u tom pravcu, zbog čega, nasuprot prijašnjem stanju, »treba najviše žaliti«. On ističe da je jedno od najakutnijih pitanja koje bi trebalo što hitnije riješiti, obnavljanje rada Narodne čitaonice, koja je »zbog političkih prilika propala« te se nalazi pred likvidacijom, pa inteligencija nema više »takve institucije, koja bi joj mogla pružiti uvid u svijet preko strane štampe, časopisa, ilustracija i knjiga«. Osim toga, on se zalaže za osnivanje Pučkog sveučilišta i jače angažiranje svih senjskih društava.⁷⁰

Ovaj njegov prikaz sadrži niz konzervativnih crta. Tijan žali za nestajanjem starih oblika života, iako ih često puta kritizira. Prema njemu, ubrzana promjena socijalne strukture grada, spada u najveće uzroke opadanja opće brige za njegov ekonomski i kulturni razvitak. »Osim toga — ističe on potpuno tendenciozno — možemo tu promjenu razumjeti i otuda, što se sposobniji dio Senjana ili raselio ili je izumro, a u gradu je ostala sirotinja ili prosječni elemenat. Sada su došli brojni doseljenici sa sela, koji su se doduše brzo asimilirali Senjanima, ali nisu mogli ipak poprimiti onog tipičnog senjskog duha.«⁷¹

Osim Tijanova napisa, objavljeno je u štampi i nekoliko manjih članaka, koji također upozoravaju na akutne ekonomske probleme senjskog područja. Međutim, iako su sadržavala niz konstruktivnih prijedloga, ipak su sva ta upozorenja ostala mrtvo slovo na papiru. Doduše, ona su dala izvjesnog političaja nastajanju nekoliko elaborata na početku 1930, koje je, prema uputama same vlade, izradila ispostava zagrebačke komore u Senju, ali se na žalost, od toga gotovo ništa nije ostvarilo.⁷²

Senju se i dalje nije pridavala gotovo nikakva pažnja. Izvještaji gradskih vlasti i policije iz godine u godinu konstatiraju gotovo uvijek iste probleme. Tako se u izvještaju gradske policije Banskoj upravi u Zagrebu, potkraj 1929, ovim riječima prikazuje postojeće stanje: »O političkim događajima nema se što javiti već to, da o političkim prilikama danas ovdje malo tko vodi računa. Ekonomske prilike u kojima se grad nalazi su veoma kritične, pa je svatko zabrinut za sutrašnju koru hljeba. Čuje se tu i tamo nezadovoljstvo nad onim faktorima, koji bi mogli gradu Senju pomoći. Istina, ovo je nezadovoljstvo još prikriveno i potiskivano, jer se još uvijek zaradi sama prehrana, ali perspektiva je rđava pa posljedice mogu biti još gore.«⁷³

Jedini značajan objekat koji je podignut u Senju u tridesetim godinama, bila je bolnica, otvorena u lipnju 1935.⁷⁴

Uza sve to ni domaće snage nisu pokazivale stvarnog razumijevanja i nastojanja za poboljšanje ekonomskog položaja. Gradska vijeća u idućim godinama su i dalje obilježavala nejedinstvenost u pogledu rješavanja pojedinih osnovnih problema, te česta samovolja pojedinaca. To je osobito došlo do izražaja u vrijeme dvogodišnjeg rada gradske uprave, kojoj se na čelu nalazio načelnik Ladilo Krajač (1936—1938). Ta je uprava bila primljena sa izvjesnim simpatijama građanstva jer je najavila opširan program rada, ali je uskoro, zbog očiglednog nemara za rješavanje gorućih pitanja i nekoliko pronevjera, izazvala veliko ogorčenje. Posebna komisija koja je došla iz banske uprave u Zagrebu, utvrdila je da su dugovi grada porasli na šest milijuna dinara. Premda su bila osigurana sredstva za preuređenje nekih objekata u gradu (električna centrala, gradski drvored, lučka skladišta) i podizanje novih (vatrogasni dom, gradska klaonica), ništa se u tom pravcu nije uradilo, nego je novac pronevjeran.

Neki su se pojedinci u Senju još uvijek zanosili idejom izgradnje željeznice, koja bi ga povezala sa zaleđem, ali su ti planovi i dalje ostajali iluzijom. Posljednji takav prijedlog iznio je Vuk Krajač na početku 1941, predlažući izgradnju željezničke pruge od Oštarija ili Josipdola u pravcu Senja.⁷⁵

V. POLITIČKE PRILIKE OD 1929. DO 1941.

Atentat na Stjepana Radića i drugove u Narodnoj skupštini, 20. lipnja 1928, izazvao je veliko ogorčenje u Senju, koje je osobito došlo do izražaja prilikom Radićeve smrti.⁷⁶ Međutim, mrtvilo, koje se osjećalo već ranije, s nastupanjem diktature potpuno je zahvatilo politički život u gradu. U jednom izvještaju šefa gradske policije Banskoj upravi, u martu 1930, ovim se riječima opisuje nastalo stanje: »Građani su ostavili svoje bivše političke partije i ne sastaju se više, a primjećuje se da mnogi od njih i javno jugoslavenska načela ispoljavaju. Imade i sada par obitelji, koje su pripadale bivšoj političkoj stranci prava (frankovci), koji ne održavaju sastanke, ali sam uvjeren da u duši i sada ispovjedaju ta načela«. U izvještaju se također ističe, da u Senju postoji jaka opozicija protiv toga da Hrvatski sokol »korporativno stupi u Soko Kraljevine Jugoslavije«.⁷⁷

Vlasti su vršile strogi nadzor nad kretanjem svih poznatijih građana, koji su bili članovi neke stranke. Kotarsko načelstvo poslalo je Okružnom inspektoratu Savske banovine u Ogulinu, u rujnu 1931, popis svih poznatijih osoba, koji može ukazati donekle na stvarnu jačinu pojedinih stranaka u Senju. Od ukupno 60 osoba u tom spisku, na HSS otpada 32, Demokratsku stranku 12, Samostalnu demokratsku stranku 9, zajedničare 6, i Radikalnu stranku 1. Sve su te osobe pripadale najimućnijim krugovima u Senju i okolici (trgovci, industrijalci, neki intelektualci, svećenici).⁷⁸

Prvi znakovi političkog kretanja u Senju osjećaju se potkraj 1931, u vezi s izborima za Narodnu skupštinu. Premda je u Senju od strane gradskog načelnika i činovničkog aparata vođena velika agitacija za kandidata Vinka Butorca, ipak je uvjerljivu pobjedu odnio drugi kandidat Mića Anić, za kojega je glasala velika većina birača.⁷⁹

U toj situaciji oživjela je i djelatnost frankovaca, koji su u Senju i okolici bez uspjeha skupljali potpise za stvaranje opozicije. Neki od njih su bili povezani s emigrantskim ustaškim pokretom, što se pokazalo u sudskom procesu senjskim ustašama u svibnju 1933. u Beogradu.⁸⁰

Osobita stranačka djelatnost nastala je u Senju i okolici, prilikom agitacije za skupštinske izbore 5. svibnja 1935. Glavna se borba vodila između nosioca vladine liste i kandidata opozicije, tj. liste Vlatka Mačeka. Za kandidaturu na vladinoj listi, pored Viktora Rivosekija, natjecao se advokat Josip Rogić. Budući da je zbog toga prijetila opasnost da jedan dio birača ne prijeđe na stranu opozicije, došlo je do međusobnog sporazuma između spomenutih kandidata, na osnovu kojega je zaključeno da će nosilac vladine liste biti Rogić, za kojega će glasovati i sve pristaše Rivosekija. Ovo je učinjeno zbog toga što Rivoseki nije uživao osobite simpatije građanstva pa je prijetio neuspjeh vladinoj listi. Ovo je povlačenje Rivosekija, u predizbornom izvještaju Kotarske uprave Banskej upravi, potkraj travnja, obrazloženo »kao jedan čisto politički oportuni potez, diktiran samo nuždom i potrebom da se mandat ovog sreza osigura vladi«.⁸¹

Agitatori vladine liste razvili su bezobzirnu predizbornu propagandu, koja je nastojala iskoristiti svu moć upravnog aparata. To se jasno vidi u jednom dopisu Kotarske uprave Banskoj upravi, sredinom travnja. »Pošto na području sreza senjskog ima dosta lugarskog osoblja — ističe se u izvještaju — koje ima znatno utjecaja na pučanstvo, s obzirom na to da je pučanstvo znatno zainteresirano u sječi šumskih proizvoda i radi dobijanja drva za ogrijev i građu, to bi bilo uputno, da se preko nadležnih organa (Direkcije šuma na Sušaku, Inspektora za pošumljivanje krša i goleti u Senju i Otočke imovne općine u Otočcu) skrene pažnja i pozove sve lugarsko osoblje da svim silama radi i djeluje kod pučanstva, da na predstojećim izborima glasa za listu predsjednika vlade B. Jevtića«. U istom se dopisu preporuča da se preko Uprave monopola utječe na upravu tvornice duhana u Senju, da pridobije svoje radnike (tvornica je tada, osim radnica, imala i oko 40 radnika) za vladinu listu.⁸²

U Senju su tada bile objavljene četiri liste. Pored kandidata na listi B. Jevtića (Rivoseki, Rogić) i listi Udružene opozicije (Božo Katalinić), bile su postavljene i liste Dimitrija Ljotića (borbaši) i Bože Maksimovića. Pobjedila je vladina lista, dobivši oko dvije trećine glasova, dok je preostalu trećinu dobila lista Udružene opozicije. Ostale dvije liste nisu dobile niti jednoga glasa.⁸³

Poslije petomajskih izbora stranačko se kretanje pojačalo u senjskom području. U tome je osobito prednjačila HSS, koja je preko niza zborova nastojala okupiti seljačke mase. Potkraj 1935. održan je prvi veći zbor HSS-a u tom kraju, u Jablancu, kojemu je prisustvovalo preko 3.000 ljudi.⁸⁴ Sredinom siječnja HSS je održao zbor u Senju.⁸⁵ Antirežimsko raspoloženje došlo je u Senju i okolici osobito do izražaja u općinskim izborima, u studenom 1936, kada je HSS dobila u svoje ruke sve tri općine u kotaru Senj.⁸⁶

Sl. 23. Jedan od lažnih zborova i obmanjivanja građana (oko 1938).

Pritisak režima našao je svoj konkretni izraz u Senju, u krvavim događajima 9. svibnja 1937. Toga dana HSS je organizirao proslavu u povodu gostovanja pjevačkog društva »Trebević« iz Sarajeva, na čelu kojega se nalazio Juraj Šutej, jedan od prvaka HSS-a. Proslavi je prisustvovalo mnoštvo naroda iz okolnih mjesta, a među ostalima, došla je i oveća grupa ljudi iz Gospića. Kada se potkraj dana, na kraju proslave, prisutna masa razilazila, došlo je do pucnjave žandarima, koji su toga dana vršili pojačani nadzor. Tom prilikom je bilo ubijeno sedam učesnika proslave iz Gospića.

Ovaj događaj je izazvao osudu čitave javnosti u zemlji. Maček je, u interesu svoje dalje političke akcije, osobno poveo anketu među mnogim prisutnim osobama, dokazujući da je ovaj zločin bio »unaprijed spremljen i organiziran«.⁸⁷

Prigodom ovog događaja protestni je letak objavila »Hrvatska antifašistička omladina«, u kojemu se najoštrije osuđuje Stojadinovićeve vlada te ističe da »prolivena krv navještava dolazak nove krvave diktature i još bjesnijeg terora«.⁸⁸

Krvoproliće u Senju, kao i niz drugih zločina, oštro je osudila Komunistička partija Jugoslavije. »Ubistva na Belvederu i Senju, Zagrebu i Selcima — da pomenemo samo najvažnija — to su dokazi vladine politike *smirivanja političkih strasti*. Kundak, pendrek i plotuni, to su vladina najomiljenija sredstva *demokratizacije zemlje*«.⁸⁹

Vrlo živa politička borba razvila se ponovo u Senju i okolici u predizbornoj djelatnosti za skupštinske izbore u prosincu 1938. Tada se također najveća borba vodila između kandidata vladine liste (Dinko Hudoba) i nosioca liste Udružene opozicije (Matija Moguš). Ovaj put uvjerljivu pobjedu odnijela je opozicija. Nosilac liste Ljotićeva Zbora, koja je i ovaj put bila postavljena, ponovo nije dobio ni jednoga glasa.⁹⁰

Poslije izbora, pozicije HSS-a u Senju i okolici sve više su jačale, tako da je ta stranka nakon stvaranja Banovine Hrvatske, imala svu vlast u svojim rukama. U novonastaloj situaciji sve je više jačala desna struja u HSS-u, što je omogućilo i veću aktivnost frankovaca. U svakodnevnom životu glavnu je riječ imala Zaštita, sastavljena znatnim dijelom od frankovaca, koja je stvarno vršila policijski nadzor i provodila teror u stanovništvu.⁹¹ Njena je uloga naročito došla do izražaja u danima sloma Kraljevine Jugoslavije, kada je i u Senju pružila znatnu pomoć ustašama u preuzimanju vlasti.

VI. JAČANJE KOMUNISTA U SENJU UOČI RATA

Premda u Senju poslije uvođenja Obznane nije postojala organizacija KPJ, pa je znatno zamrla aktivnost komunista, ipak se njihovo prisustvo osjećalo, što se jasno vidi iz raznih policijskih izvještaja. Tako je 7. studenog 1929, prigodom jedanaestogodišnjice Oktobarske socijalističke revolucije, u Senju osobito bio pojačan nadzor policije, jer su se toga dana »očekali incidenti«.⁹² Inače u daljih nekoliko godina, u razvitku i djelatnosti KPJ u Hrvatskom primorju, nema podataka o radu senjskih komunista, tako da se oni uopće ne spominju u nizu sudskih procesa, koji su tada vođeni.

Prvi vidljivi rad u to vrijeme osjetio se na sindikalnom polju. God. 1932. osnovali su radnici tvornice duhana svoju podružnicu Saveza monopolskih radnika, te se tako organizirali u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu

(URSS).⁹³ Nešto kasnije bila je osnovana u Senju i podružnica Hrvatskog radničkog saveza (HRS), ali ona nije imala jačeg utjecaja među radnicima. Snaga URSS-a došla je osobito do izražaja u izborima za radničke povjerenike, koji su održani u tvornici duhana potkraj siječnja 1937. Tada je kandidatska lista URSS-a dobila 5 mandata, a lista HRS-a samo 1.⁹⁴

U listopadu 1936. došlo je i do organiziranja lučkih radnika u Senju, koji su osnovali mjesnu podružnicu Saveza lučkih i obalskih radnika.⁹⁵

Da se u Senju pomišljalo na osnivanje, tj. obnavljanje organizacije KPJ, vidi se iz jednog dopisa Banske uprave Savske banovine Kotarskoj upravi i upravi policije u Senju, u kojemu se skreće posebna pažnja da »rigorozno i svestrano« provjere podaci o osnivanju komunističke ćelije u Senju i nekim drugim mjestima.⁹⁶

Prema postojećim podacima, vidniji utjecaj Partije osjećao se u omladini. Jezgra toga rada nalazila se među naprednim đacima senjske gimnazije te obrtničke i radničke omladine. U početku je djelovala grupa od desetak članova a kasnije se sve više povećavala. Ona je dobivala materijal od Okružnog komiteta KPH iz Sušaka (*Proleter, Srp i čekić, Naše novine, Izraz*, razne brošure i dr.). Među omladincima su se osobito isticali braća Vlado i Ante Knifić, Neda Knifić, Marko Balen, Drago Kaloper te Ante Matijević-Braco, kod kojega se nalazila knjižnica ilegalnih knjiga i materijala.⁹⁷

Ova grupa je pokazala osobitu aktivnost u danima raspada Jugoslavije, u travnju 1941, kada je sakupljala oružje koje je pomoglo u dizanju ustanka u ovom kraju.⁹⁸

Sl. 24. — Senjski omladinci, simpatizeri KPJ-e pred II sv. rat: Marko Balen, Matijević Ante, Knifić Ante (gornji red), Knifić Vlade, Danilo Antić i Kaloper Drago (donji red).

Sl. 25. — Borci jedne Primorske partizanske čete kod Vodica 1942.

BILJEŠKE

¹ U planovima i polemikama oko izgradnje luke Ugarske na Primorju značajnu ulogu je imao i Senj. Njegova lučka tradicija suprotstavljena je pomorskoj tradiciji Bakra i povoljnijem geografsko-političkom smještaju Rijeke, koji je omogućivao pogodnije povezivanje željeznicom. Upravo ta prednost je i riješila utakmicu u korist Rijeke koja je 1873. dobila svoj željeznički spoj sa zaleđem (usp. Rijeka — zbornik, Zagreb, 1953, str. 40. 84).

² Podaci o ulazu i prometu natovarenih brodova god. 1911. u četiri glavne luke Primorja, jasno pokazuju da se Senj, Bakar i Crikvenica nisu mogli više mjeriti s Rijekom:

	Broj brodova	Tisuća tona
Rijeka	16.918	2.805
Crikvenica	4.148	368
Senj	1.454	139
Bakar	1.030	79

(Usp. Rijeka — zbornik, 173)

³ U bombardiranju Senja 1943, uništena je sva arhiva gradskih, općinskih i kotarskih organa vlasti.

⁴ Senj je samo jedanput imao svoj list. U prosincu 1906. pokrenut je *Nehaj*, koji je izlazio do travnja 1907. Premda je imao napredne namjere, list je — u prvom redu zbog materijalnih poteškoća — ubrzo prestao izlaziti. Njegova je uloga izražena u prvom broju, 20. XII, ovim riječima: »Nehaj će nastojati da zaštiti sve društvene slojeve, a najveću će brigu posvetiti radništvu i seajlštvu, tim danas još u većini, nepravdom današnje 'društvene konstelacije', svakog prava lišenim slojevima«.

⁵ V. Rogić, Senj, prilog poznavanju položaja i regionalne funkcije, *Geografski glasnik*, 1952-53, br. 14—15, 47—64.

⁶ Mijenjanje raspoloženja u ratnim danima, može se donekle vidjeti i iz brzojava »vlastina povjerenika« banu Mihaloviću iz Senja, 10. IX 1917, u kojemu obavještava da se toga

dana u Senju, »sijelu starodrevne biskupije nijesu... održale zadušnice za blagopokojnu caricu i kraljicu Jelisavu«. Smatrajući to neobično važnim, povjerenik upozorava vladu na opreznost, stavljajući na kraju telegrama riječi: »videti consules. (Bzrojov u Institutu za historiju radničkog pokreta, Zagreb (= IHRPZ), kut. XXI-1918).

⁷ F. S i š i ć, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919, Zagreb 1920, 94.

⁸ U izjavi se, među ostalim, ističe ovo: »Riječko i sušačko građanstvo te riječka i sušačka okolina svih triju ogranaaka jednoga naroda raskomadane Jugoslavije, koji su međusobno vezani i krvlju i jezikom i geografskim položajem, posve je prožeta uvjerenjem, da je prvi i najnužniji preduvjet naše narodne sreće, te gospodarskog i kulturnog razvitka, ujedinjenje svih pokrajina u kojima prebivaju Hrvati, Srbi i Slovenci«. (Obzor, 27. I 1918).

⁹ Obzor, 2. II 1918.

¹⁰ Sastanak u Sušaku bio je prvi nakon narodnog zbora u Splitu, 2. lipnja 1918, koji je u svojoj rezoluciji donio odluku da se povede akcija oko okupljanja svih snaga u Dalmaciji u cilju stvaranja zajedničke jugoslavenske države. Sastanku u Sušaku prisustvovali su predstavnici Dalmacije dr Ivo Krstelj i Ivo Grizogono. (S i š i ć, n. dj. 142; Obzor, 16. VII 1918).

¹¹ Starčevićeva stranka prava je u svojoj deklaraciji, 5. lipnja 1917. u hrvatskom saboru, dala punu podršku Majskoj deklaraciji i zalagala se za okupljanje jugoslavenski orijentiranih snaga. (S i š i ć, n. dj. 94—96).

¹² Obzor, 26. X 1918. U Obzoru od 6. XI donesena je vijest o javnoj skupštini u Sv. Jurju, koja je također izrazila odanost i oduševljeno pozdravila Narodno vijeće.

¹³ B. K r i z m a n, Grada o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918, Historijski zbornik X, 1957, 128.

¹⁴ K r i z m a n, n. dj. 128.

¹⁵ Obzor od 4. XII 1918, javlja da je jedna talijanska torpiljarka stigla u Jablanac, a 7. XII donosi vijest da su prije dva dana u Senj stigle francuske torpiljarke, kojima je bio pridružen oduševljen doček od strane mjesnog odbora Narodnog vijeća i čitavog građanstva. Zbog takvih vojnih kretanja Senj je neko vrijeme bio potpuno odsječen, pa Obzor 8. XII javlja da grad ne dobiva ni poštu ni novine.

Za potpunije upoznavanje situacije u to vrijeme usp. F. C u l i n o v i ć, Devetstoosamnesta na Jadranu, Zagreb 1951; isti, Odjeci Oktobra u jugoslavenskim kraljevima, Zagreb 1957.

¹⁶ Senj je u to vrijeme imao oko 300 radnika i obrtnika.

¹⁷ Ova druga rezolucija je preko srpskog potpučkovnika Maksimovića bila uručena vojnim predstavnicima Antante. (Obzor, 8. XII 1918).

¹⁸ Senjski dopisnik Hrvata, glavnog glasila Starčevićeve stranke prava, ovako opisuje političko raspoloženje tih dana u Senju: »Poznato je da je Senj bio do nedavno frankovačka kula, da su kaponje (glavešine, I. J.) senjskih frankovaca ostali najvjerniji štovatelji dra Horvata i najzagriženiji slaviitelji Austrije. Zna se kako su progonili narodne ljude, sumnjive o nelojalnosti »prejasnoj dinastiji«. Mali narod bio je igračka tih kaponja i nekih njihovih rođaka i prijatelja, koji su se znali u javnosti s frankovcima gložiti, ali potajno vazda siožiti. Nu iznenada počese tonuti frankovačke lađe. Mali se narod uze buniti. Misao slobode i narodnog jedinstva prodre tvrdi list crnožutog velikohrvatstva. Već pri koncu listopada godine, osjetiše bitvi gospodari Senja, da im se kidaju jedra. Kad se počulo da je hrvatski sabor rastrgao austro-ugarske lance, da je Riječka razvila hrvatsku zastavu, sve je zaplivalo u radosti. Samo su kaponje po svojim služnicima htjeli ometiti tu radost, ali zaman. Poslije htjedose se uvući u odbor narodnoga vijeća. Išli su im na ruku i neki nenarodni ljudi u samom odboru. Ali im se želja izjalovi. A nenarodni ljudi skloniše velikog župana, te raspusti odbor i zabrani skupštine. Povod im dade najavljeni pučka skupština za 15. pr. mjeseca na kojoj se imalo raspravljati i o lihdv. U slobodnoj državi bijasmo lišeni prava. Mogahu se sastajati po zakucima oni koji rovare protiv države i narodne slobode, a mi ne smjedosmo. Na sve se strane držahu skupštine protiv talijanskog imperijalizma, a mi, koji dobro osjećamo iz najbliže blizine taj imperijalizam ne smjedosmo govoriti«. (Hrvat, 21. I 1919).

¹⁹ Položaj radnica u Senju, koje su uglavnom bile zaposlene u tvornici duhana, bio je doista vrlo težak. Tako je još 1906. Nehaj upozoravao na taj problem: »U tvornici duhana zaposleno je preko pol tisuće radnica, od kojih grad dosta koristi imade, jer svu zasluzbu ovdje ostavljaju. Te radnice većinom stanuju u gradu i to imade ih do 5—6 koje zajedno spavaju u istoj sobi. Za pojedine kažnjenike u kaznionama određen je stanoviti zračni prostor, tako da u jednoj sobi po propisima ne smije spavati više nego li određeni broj, a poznavajuć naše stambene prilike, posve sigurno možemo ustvrditi, da dvije radnice zajedno kod nas ne uživaju u svojim stanovima toliko zračnog prostora, koliko je propisano za jednog ciglog kažnjenika u kaznionici«. (Nehaj, 20. XII 1906.).

²⁰ Hrvat, 21. I 1919.

²¹ IHRPZ, XXI — 1919.

²² Hrvat, 21. I 1919.

²³ IHRPZ, XXI — 1919.

²⁴ Josip Gržanić je bio ravnatelj Senjske štedionice i zastupnik u hrvatskom saboru. Drago Vlahović je bio osnivač Hrvatskog sokola i Hrvatskog parobrodarskog društva u Senju, i gradski zastupnik.

²⁵ Tako je Frank podnio 16. veljače 1894. interpelaciju u hrvatskom saboru, kojom je branio interese Senja. (Hrvatska, 20. II 1894).

²⁶ U travnju 1907. Nehaj je u povodu dolaska Mile Starčevića u Senj donio ovu bilješku: »Ako uzimemo u obzir novinske glasove o raskolu u starčevićanskoj stranci, te obzirom na tih raskol u Senju, gdje je politički vođa g. Geržanić frankovac, a narodni zastupnik g. Vlahović navodno starčevićanac, nehotiče nameće nam se pitanje, nema li ovaj posjet presv. gospodina siranačko-politički značaj?«. (Nehaj, 5. IV 1907).

²⁷ U pomaganju oko osnivanja organizacije Hrvatske zajednice u Senju osobito su se založili članovi vodstva stranke Ivan Peršić i Nikola Winterhalter. (Hrvat, 16. III 1920).

²⁸ Usp. H. M a t k o v i ć, Hrvatska zajednica, Istorija XX veka — Zbornik radova, V, 1963, 15.

²⁹ Rezoluciju donosimo u cijelosti:

»Organizacija Hrvatske zajednice u Senju

I. pozivlje sve odlučujuće faktore, da se muževno i dostojno, kako odgovara jakoj i moćnoj Jugoslaviji, odupru nepravednom zahtjevu vrhovnoga vijeća u Parizu, pa prema jedino opravdanim principima o samoodređenju naroda, što ih je veliki Wilson razvio, naše lijepe i na nevjeru dobivne krajeve od pandža talijanskih ili odmah izbore ili u najskorije vrijeme izboriti odluč;

II. odobrava sudjelovanje Narodnog kluba kod formiranja ministarstava u Beogradu sa željom, da odvažnim i pravednim istupom što prije ukloni sve zle posljedice, koje je prouzročila nasilna i nedemokratska vladavina demokratske stranke;

III. pozdravlja na stolici hrvatskih banova vrijednoga sina zarobljene Istre dra Matka Laginju, uvažerena, da će on svojom značajnošću i čeličnim patriotizmom u zemlji uvesti rod, a u narodu ponovno podignuti vjeru u pravednost i poštenje, koje je izvojničarsko-kapitalistička družba gotovo ubila;

IV. zahvaljuje Njegovu Visočanstvu regentu Aleksandru, što je svojom mudrošću i državničkom pronicavošću iz ljubavi prema narodu omogućio, da se apsolutizam sruši, nepotizam dokine, hegemonija jednog plemena nad drugim raspline i tako opet jednakost, ustavnost i sloboda uvede, pa dode zadovoljstvo i zahvalnost, što je najjači potporanj prijestolja-
(Hrvat, 16. III 1920).

* Hrvat, u broju od 16. III 1920, donosi u dopisu iz Senja komentar da se pristaše ovih dviju posljednjih lista «nisu... usudili izaći pod firmom skrahirane demokratske stranke».

* Hrvatska zajednica je razvila osobito živu predizbornu akciju u Senju. Sastanak, koji je u vezi s tim, sazvala 10. ožujka, ukazao je, po brojnom odazivu građanstva, na njen vrlo jak utjecaj i na sigurnost pobjede u izborima. (Hrvat, 16. III 1920).

* Hrvat, 29. XI 1920. Zanimljiva je ocjena izbora, koju je Hrvat donio u broju od 30. XII 1920. Na pitanje: «Kako se je u Hrvatskoj glasovalo», list odgovara ovo: «Hrvatsko seljaštvo glasovalo je listom za Seljačku stranku; građanstvo hrvatskih gradova za Hrvatsku zajednicu; hrvatsko radništvo za komuniste, dočim su samo Srbi glasovali za Demokratsku stranku, a jednako i za Radikalnu».

* Naša sloga, 2. X 1928. (In memoriam Andriji Rukavini).

* Spisak potpisanih ovog zaključka pokazuje ujedno i sastav vodstva Zajednice u Senju. To su: Josip Antić, Dragutin Didolić, Tone Desanti, Mate Grandić, Nikola Katalinčić, Pavao Kosić, Josko Krmpotić, Josip Krmpotić, M. Krmpotić, Anton Lenac, Albin Pavlica, Anton Perat, Tone Papić, Andrija Rukavina, Božo Rukavina, Stanko Sertić, Ivan Sojat, Tomo Vukušić. (Hrvat, 21. V 1921).

* Hrvat, 8. VI 1921. Ovom je sastanku u ime vodstva Zajednice prisustvovao Đuro Šurmin.

* IHRPZ, XXI — 1922.

* IHRPZ, XXI — 1924.

* IHRPZ, XXI — 1924.

* IHRPZ, XXI — 1924.

* Pisući o problemima Hrvatskog primorja, sušačka Naša sloga donosi u jednom svom članku ovu ocjenu: «Krajevi, gradići i sela, koji sačinjavaju primorsko-krajišku oblast, predstavljaju gluhi provinciju, o čijem se životu, potrebama i nastojanjima razmjerno malo piše i javlja u štampi naših dvaju narodnih centara, Zagreba i Beograda». (Naša sloga, 28. VII 1928).

* IHRPZ, XXI — 1929. HSS je preko svog glavnog glasila Seljačkog doma, posvećivala u godinama od 1926—1928. znatnu pažnju ekonomskim i socijalnim problemima primorskog Podgorja. Sam je Stjepan Radić u ožujku 1927. obišao Hrvatsko primorje, kojom je prilikom posjetio i Senj. (Seljački dom, 30. III 1927).

* Tako se u Radničkom prijetelju 1874, u dopisu iz Senja, konstatira da u njemu postoji radničko društvo pod imenom Hrvatska obrtnička zadruga, koja je osnovana 1871. Međutim, u članku se ističe da u društvu dolaze do izražaja razne struje radnika, koje dovode do «političkog strančarenja». Sami organizatori društva, osim kritike postojećeg stanja, nisu pokazivali smisla za neki perspektivniji rad. Njima još nisu bili poznati ni osnovni pojmovi u pogledu organizacije radnika, pa su tako pogrešno upoređivali obrtničku zadrugu s radničkim društvom, a nisu pravili ni razliku između radnika i majstora poslodavaca. Prema njihovoj mišljenju politička borba ne ide u prilog radnicima. Zbog svega toga zagrebački su socijalisti savjetovali u svom odgovoru dopisniku iz Senja, da članovi društva moraju tačno upoznati sve dužnosti i prava, kako ne bi ovisili od jednostranih odluka odbora. Usp. J. Čazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj, Zagreb 1958, 287—288; isti, Radnički pokret u Hrvatskoj (1860—1895), Beograd 1962, 108.

* Prema izvještaju tajnika trgovačkih komora 1895, tvornica duhana u Senju predstavljala je «pravu blagodat za primorsko siromašno žiteljstvo, jer tamo 400 do 500 radnika zaslužbine nalazi. Iz vjerodostojnog vrela začuo sam — ističe tajnik — da se je za rad prijavilo preko 800 osoba, na strahom iz obzira prostornosti fabrike, i strahom radi nesposobnosti tjelesnog razvika primljeno je bilo kod početka radnje nešto preko 400 osoba». (Izvještaj o radu institucije obrtnih nadzornika god. 1894, Državni arhiv SRH, Zagreb, br. 256 ex 95). Ovaj će se problem akutno povlačiti i u razdoblju poslije 1918. Treba istaći i činjenicu da su uvjeti rada u tvornici od samog početka bili vrlo teški. U spomenutom izvještaju se ističe da se radilo 11 sati dnevno, a zarada je na dan iznosila maksimum 2 forinte i 40 novčića, a minimum 45 novčića.

* IHRPZ, XXI — 1929.

* Proslave Prvoga maja imale su odjeka u Senju i prije rata, ali se tada taj praznik nije organizirano slavio.

* Podaci o organizaciji KPJ u Senju uzeti su iz izvaje njenih najstarijih članova, koju su dali u rujnu 1964. u Senju (Gradski muzej Senj).

* Novi svijet, 21. XI 1920.

* Za upoznavanje položaja radničke klase u Hrvatskom primorju u to vrijeme značajan je članak objavljen u Novom svijetu 21. IX 1920, u kojemu se, među ostalim, iznosi ovo: «Jugoslavija je stvorena ali prilike se ne izmijenile. Jedan dio je pao pod talijansku okupaciju, a drugi dio doživio propovijedani «raj» — Jugoslaviju. I u jednom i u drugom dijelu nije se ništa promijenilo. Izrabljivači su nastavili s pljačkom i ondje gdje njihova savjest bijaše prijava, oslonila se na bajonete «oslobodilačke» vojske. To bijaše onaj teški, ali historijski nužni udarac za onaj dio radničke klase koja se odgajala nacionalističkim frazama. Teško iskušenje rata dovelo je te mase do svijesti i pokazalo im prave tačne putove njihova oslobođenja. Dok je prije rata socijalistički pokret u tim krajevima jedva životario, a svaki socijalista bio smatran

izdajnikom «nacionalne» misli, danas se gotovo cio radni narod na Primorju nalazi u komunističkim redovima».

¹⁰ Novosti, 12. IX 1927.

¹¹ Treba istaci da su primorski listovi konstantno upozoravali na tu činjenicu.

¹² IHRPZ, XXI — 1921.

¹³ IHRPZ, XXI — 1924.

¹⁴ IHRPZ, XXI — 1929.

¹⁵ Usp. J. L a k a t o š, Industrija Hrvatske, Zagreb 1924, 83.

¹⁶ IHRPZ, XXI — 1928.

¹⁷ Pored spomenutih poduzeća, u Senju je postojalo još nekoliko, koja uopće nisu radila (dvije pilane, tvornica tijesta i paromlin).

¹⁸ IHRPZ, XXI — 1928.

¹⁹ IHRPZ, XXI — 1928.

²⁰ IHRPZ, XXI — 1928.

²¹ Na ovo pitanje osvrnula se posebno Naša sloga u broju od 5. I 1929. Konstatirajući da je općina odlučila da deficit za 1929. koji je iznosio oko 900.000 dinara, pokrije s porezom od oko 450⁰⁰⁰, list ističe da je tome u prvom redu uzrok u lošoj politici gradskog zastupstva, «koje se regrutira iz svih građanskih staleža više, nego li iz privredničkih, a grad je eminentno trgovački».

²² V. R i v o s e k i, Kronika senjske gimnazije 1839—1939, Senj 1939.

²³ IHRPZ, XXI — 1929.

²⁴ U vezi s tim problemom Vinko Antić se posebno osvrnuo u članku pod naslovom «Nepismenost u Hrvatskom Primorju», koji je objavio u novogodišnjem broju sušačkog Primorja, 1940. U njemu je, pored prikaza postojećeg stanja, iznio i osnovne smjernice za organizaciju suzbijanja nepismenosti u Primorju.

²⁵ Isto.

²⁶ Ti napisi, koji kao nastaveci čine oveći rad pod zajedničkim naslovom: «Potrebe grada Senja i smjernice njegova razvika», predstavljaju u stvari prikaz ekonomskog stanja grada te daju osnovne prijedloge za njegovo unapređenje. Članci su potpisivani pseudonimom Senjanin, a objavljeni su u Našoj slogi, od 23. XI do 15. XII 1929.

²⁷ Senjsko brodarstvo, koje je dobilo zamah 1891, osnivanjem «Hrvatskog primorskog parobrodarskog društva», u novoj državi je gotovo potpuno isčezlo. Pored spomenutog društva, koje je ubrzo propalo, u Senju je postojalo i brodarsko društvo «F. Olivieri i S. Vidmar i drugovi — hrvatska primorska zadruga», također kratkog vijeka, te «Hrvatsko parobrodarsko društvo», koje se držalo do 1922. Senjsko brodarstvo nije moglo doći do izražaja u novim privrednim prilikama kada su počeli prevladavati tehnički moderniji brodovi. (Usp. Rijekca — zbornik, 103, 174). Bez sumnje je ta činjenica dijelom utjecala i na opadanje važnosti senjske luke. Preko nje se u razdoblju između dva rata uglavnom izvozilo drvo s teritorija Brinja i Otočca. Godišnji robni promet u tom periodu kretao se oko 10.000 tona (usp. Rogić, n. dj.).

²⁸ Tijan neispravno tvrdi da izgradnja susjednih željezničkih spojeva nije utjecala na jači poremećaj postojećih veza između ovih krajeva i Senja. Prema njemu se to «tiče većinom izvozne trgovine na veliko».

²⁹ «Upravo u tomu — ističe on — što se u Senju vrši izmjena dobara primoraca i otočana s jedne strane i Krajišnika s druge strane, leži trgovačka važnost Senja i stoga senjsku trgovinu drugi nikada nisu mogli sasvim uništiti, jer će ona, iako lokalna, uvijek postojati. Politika grada Senja mora biti za tim, da tu izmjenu dobara pojača time, što će joj pružiti što više mjesta za bolji razvitak i što će nastojati, da se produkcija i jednih i drugih poboljša kvalitativno i kvantitativno».

³⁰ U vezi s tim Tijan ističe da se na gradskim daćama, od kojih se dobiva najveći dio prihoda, «mnogo kriomčari», pa bi njihovo uklanjanje trebalo dati u zakup.

³¹ U Senju su djelovala ova društva: Pjevački zbor S. S. Kramčević, Senjsko glazbeno društvo, Hrvatska obrtnička i radnička zadruga «Uskok», Društvo za uljepšavanje grada, Jadranska straža, Narodna obrana, teniski klub «Nehaj», veslački klub «Uskok», nogometni klub «Senja», sportski klub «Veletin».

³² Broj stanovnika u Senju između dva rata nije nimalo rastao, nego je stagnirao. Prema popisu stanovništva 1921. Senj je imao 3037 stanovnika, a prema popisu 1931. imao je 3072 stanovnika. Citav kotar Senj imao je prema popisu od 1931. na površini od 598,91 km², 13.503 stanovnika. (Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske, Zagreb 1940, I, 318).

³³ S obzirom na pitanja koja obrađuju, ti su elaborati bili upućeni ministarstvima saobraćaja, građevina, šuma i rudnika, trgovine i industrije, financija i socijalne politike, te prosvjete. U njima su obrađeni razni privredni i kulturni problemi Senja i Primorja od Senja do Obrova. Najznačajniji problemi, koje je trebalo rješavati, bili su ovi: 1. izgradnja željeznice Bihać—Senj, 2. uređenje luke u Senju i ostalih manjih pristaništa, 3. izgradnja šumskih cesta Ziva voda—Vukelić Selo, spoj sa drežničkom cestom, te popravak neklih cesta, 4. izgradnja šumske željeznice Jasenak—Stalak—Dulibe—Živa voda, te željeznice preko Veletina i Senjskog Bila, 5. sniženje carinskih pristojbi, 6. unapređenje turizma, 7. izgradnja vodovoda i bolnice u Senju, 8. otvaranje menze za radnike tvornice duhana i pitanje njihove mirovine, 9. osnivanje novih osnovnih škola. (Naša sloga, 27. IV 1930).

³⁴ IHRPZ, XXI — 1929.

³⁵ R i v o s e k i, n. dj.

³⁶ Osvrćući se na taj Krajačev projekt Primorje je ispravno ukazalo na pravi problem. «Svojim izlaganjem nije (Krajač. I. J.) otkrio ništa novo, nego je dao maha lokalnim osjećajima i ljubavi prema rodnom i dragom Senju... Pored toga Senju i ne treba željeznice, jer ona veže zaleđe sa Sušakom odnosno Rijekom... Zar ne bi onda g. ing. Krajač bolje učinio, da zagovara izgradnju moderne automobileke ceste Zagreba sa Sušakom, koja bi imala kod Ogulina odvojak za Senj? Tada bi Senj dobio sav onaj promet, koji prirodno gravitira k njemu i koliko bi se upućivanje toga prometa na Senj isplatilo trgovcima. Mjesto kampanilističkih štorija trebalo bi uočiti stvarne činjenice i zagovarati ono što bi zapravo koristilo Senju i što je moguće». (Primorje, 15. IV 1941).

³⁷ U vezi s tim događajem dopisnik Naše sloge iz Senja, poslao je 12. kolovoza ovu bilješku: «Vijest o smrti Stjepana Radića udarila nas kao grom iz vedra neba. U četvrtak je popodne kotarska organizacija HSS izdala proglas na narod. Građanstvo je okitilo svoja

kuće crnim zastavama i hrvatskim na pol stijega i s crnim velom. Svi su državni i privatni uredi izvjesili zastave, samo nijesu sjemenište i biskupija. Mjesna je organizacija HSS izdala osmrtnicu a Hrvatski blok proglas na narod. Posebno je izdanje Naše sloge bilo razgrabljeno. U subotu je gradsko zastupstvo održalo komemorativnu sjednicu. Načelnik je odredio da svi lokali moraju biti zatvoreni od 10—12 sati. U ovo je vrijeme grad prvi put bio obasjan električnim svjetlom, a žarulje su bile zavijene u crni veo. Na sprovod su posebnim autom krenuli zastupnici organizacija Hrvatskog sokola i ostali građani.

⁷⁷ IHRPZ, XXI — 1930.

⁷⁸ IHRPZ — XXI — 1931.

⁷⁹ Naša sloga, 17. XI 1931.

⁸⁰ Jutarnji list, 23. V 1933; Obzor, 27. V 1933.

⁸¹ IHRPZ, XXI — 1935.

⁸² IHRPZ, XXI — 1935.

⁸³ Novosti, 7. V. 1935.

⁸⁴ Hrvatska misao, koju su 1935. pokrenuli lijevi elementi HSS u Sušaku, bliski komunistima, donijela je u broju od 25. XII 1935. kraći osvrt na taj zbor.

⁸⁵ Hrvatska misao, 12. I 1936.

⁸⁶ Novosti, 10. XI 1936.

⁸⁷ Maček je rezultate ove akcije objavio u brošuri: Istina o krvavim događajima u Senju dne 9. V 1937, Zagreb 1937. Krvoproliće u Senju ustaše su kasnije lažno prikazivali kao svoju žrtvu.

O tim događajima u Senju usp. i F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, Zagreb 1961, II, 111.

⁸⁸ IHRPZ, Zbirka letaka 1937.

⁸⁹ Proleter, kolovoz 1937, br. 9 (članak: Dvije godine obmanjivanja i pljačke).

⁹⁰ Politika, 14. XII 1938.

⁹¹ Zaštiti je bilo povjerenio i čuvanje šuma, pa su se mnogi njeni funkcioneri obogatili na račun špekulacije drvima. Sama je kotarska organizacija HSS-a u Senju bila primorana da se žali banskoj vlasti, zbog uništavanja šuma od strane špekulanata, koje je prevršilo svaku mjeru: »Dok se na jednu stranu pljačka narodna šuma, dotle se na drugu stranu seljaštvu sprječava pravo — užitištvu, te seljak za najnužnije gospodarske potrebe ne može da dođe do potrebnog drva«. Usp. Lj. Boban, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, Istorija XX veka, Zbornik radova II, 1961, 239.

⁹² IHRPZ, XXI — 1929.

⁹³ Sjećanja senjskih komunista, usp. bilj. 46.

⁹⁴ Radnik, 12. III 1937.

⁹⁵ Radnik, 30. X 1936.

⁹⁶ IHRPZ, XXI — 1937.

⁹⁷ O kretanju komunista u Senju govori i izvještaj Gradskog poglavarstva banu Hrvatske, u kojemu se ističe da je predstavnik redarstva u Senju preuzeo lično poslove »po referadi komunističke prirode«, te da se komunisti nalaze »pod diskretnom, ali strogom paskom«. (IHRPZ, XVI — 1941).

⁹⁸ Podaci o radu omladine uzeti su prema sjećanjima Melanije Rivošek i Ante Knifića. (IHRPZ, Fond memoarske građe, 33/1-5. 14/2-10).

Zusammenfassung

SENJ IN DER ZEITSPANNE ZWISCHEN DEN ZWEI WELTKRIEGEN

von Ivan Jelić

In dieser Arbeit zeigt der Verfasser in Grundlinien die historische Entwicklung der Stadt Senj zwischen den zwei Weltkriegen und hebt hervor, dass diese Arbeit nur ein Beitrag zur weiteren Erforschung der Geschichte dieser Stadt sein soll. Über Senj bestehen nur spärliche Quellen aus dieser Zeitspanne und da auch die Literatur gar nichts bietet, ergibt sich die Notwendigkeit neuer Forschungen in dieser Richtung.

Senj hat nach dem ersten Weltkrieg im Grossen und Ganzen alle akuten Probleme geerbt, die seine Entwicklung seit den siebziger Jahren des XIX. Jahrhunderts charakterisieren, als der Niedergang seiner ökonomischer Stärke begann. Der rasche Aufschwung von Rijeka (Fiume), nach dem Ausbau der Eisenbahnverbindung mit dem Hinterlande, verringert die Bedeutung des Senjer Hafens. Er verliert seine Anziehungskraft für die Warenausfuhr aus dem Hinterlande. Damit in Verbindung verfällt auch die Senjer Schifffahrt, die mit den neuen wirtschaftlichen Verhältnissen und den technisch moderneren Schiffen den Konkurrenzkampf nicht aufnehmen kann.

Lebhaftere politische Bewegungen, die sich durch Reibungen der einzelnen politischen Parteien in Senj kundgaben, ersterben am Ende der zwanziger Jahre vollkommen, so dass mit dem Beginn des Regimes vom 6. Jänner 1929 ein vollkommener politischer Stillstand eintrat. Die politische Aktivität der politischen Parteien wird erst nach den Parlamentswahlen des 5. Mai 1935 lebendig. Alle diese politischen Bewegungen hatten jedoch eine negative Auswirkung auf die Entwicklung der Stadt, da sich die Parteien nur in politischen Kämpfen erschöpften und keinen sichtbaren Einfluss auf das Gedeihen der Stadt ausübten. Nebst diesen Tatsachen muss man auch die Nachlässigkeit der führenden politischen Faktoren im Lande hervorheben, die keine Aufmerksamkeit dem ökonomischen Fortschritt nicht nur der Stadt Senj, sondern auch des ganzen Küstenlandes schenkten.